

Література

1. Второй Ватиканский Собор. Конституции, Декреты, Декларации. – Брюссель : Жизнь с Богом, 1992. – 573 с.
2. Гуцуляк Л.Д. Божественна літургія Івана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (період 1596–1839 рр.) / Л.Д. Гуцуляк ; Український літургійний центр. – Львів : Свічадо, 2004. – 432 с. – (Джерелознавчі дослідження ; т. 1).
3. ДІМ. – Ф. Музейний. – № 1938.
4. ІР НБУВ. – Ф. Маслово (XXXIII). – № 48.
5. ІР НБУВ. – Ф. Маслово (XXXIII). – № 52.
6. ІР НБУВ. – Ф. Маслово (XXXIII). – № 54 б.
7. ІР НБУВ. – Ф. Маслово (XXXIII). – № 56.
8. Клокун О. Проблема художньої цілісності в контексті християнської богослужбової музики Києва / Ольга Клокун // Науковий вісник НМАУ ім. П.І. Чайковського : Питання організації художньої цілісності музичного твору : зб. статей ; [упор. В.Г. Москаленко]. – К., 2005. – Вип. 51. – С. 107–112.
9. Кунцлер М. Літургія Церкви / Міхаель Кунцлер : [пер. з нім. монахині Софії]. – Львів : Свічадо, 2001. – 616 с. – (Серія «Амвтека. Підручники богослов'я»).
10. Матійчин І.М. Василіянське піснярство кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. як феномен галицької музичної культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / І.М. Матійчин. – Львів, 2009. – 20 с.
11. Медведик Ю. Рукописний збірник духовних пісень: шлях від укладача до дослідника (соціальний статус переписувача, науково-пошукова місія колекціонера) / Юрій Медведик // Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. – К., 2009. – Вип. 88. – Т. 2 – (Серія «Старовинна музика – сучасний погляд» : кн. 4). – С. 213–226.
12. РНБ. – Ф. Погодіна. – № 1974.
13. Церковні пісні. – Львів : Місіонер, 1996. – 414 с.
14. Bartkowski B. Polskie śpiewy religijne w żywej tradycji. Style i formy / B. Bartkowski. – Kraków : PWM, 1987. – 284 s.
15. Die Liederhandschrift F 19-233 (15) der Bibliothek der Litauischen Akademie der Wissenschaften / Eine kommentierte Edition von Dieter Hubert Stern : [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte : Reihe B, Editionen ; Band 16]. – Köln; Weimar; Wien : Böhlau Verlag, 2000. – 767 s.

УДК 7.036 (477.44)

Сідлецька Тетяна Іванівна,
кандидат мистецтвознавства,
доцент Вінницького національного
технічного університету

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ВІННИЦІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано процеси, що відбувалися в культурному житті Вінниці на початку ХХ століття. Відзначено, що характерними особливостями культурно-мистецького життя Вінниці першої третини ХХ століття були: виникнення та розвиток театрального мистецтва; інтенсивна концертно-гастрольна діяльність; організація системи музичної освіти; діяльність філії Всеукраїнського музичного товариства імені М. Леонтовича, спрямована на розвиток вітчизняної музичної культури; створення великої кількості хорових, інструментальних, вокально-інструментальних мистецьких колективів.

Ключові слова: театр, хор, оркестр, музична освіта, культурно-мистецьке життя, репертуар, пісня.

In the article are analysed processes which took place in cultural life of Vinnytsya at the beginning of the XX item. That by the characteristic features of cultural and art life of Vinnytsya of third of the XX item were: origin and development of dramatic art; intensive concerto tour activity; organization of the system of musical ; activity of branch Allukrainian musical of the name of M. of Leontovicha, directed on development of domestic musical culture; creation of plenty of choral, instrumental, vocally instrumental artistic collectives.

Key words: theater, choir, orchestra, musical education, cultural and art life, repertoire, song.

Проблеми культури і мистецтва окремих регіонів перебували в полі зору багатьох дослідників. У працях І. Бермес, О. Васюти, Б. Водяного, Ю. Волощука, Н. Костюк, А. Литвиненко, Ю. Лошкова, О. Попович, Т. Росул, П. Шиманського, І. Ян висвітлюються шляхи розвитку музичної культури Західної України, Волині, Галичини, Чернігівщини, Закарпаття, Слобожанщини. Роботи О. Бражен, Н. Кузьмінець, Т. Публіки та інших науковців присвячені особливостям культурного життя Поділля. Однак, попри вагому наукову та практичну значимість праць вітчизняних учених, досі залишаються недостатньо висвітленими питання, стосовно процесів, що відбувалися в культурному житті Вінниці на початку ХХ століття. Метою запропонованої статті є дослідження особливостей культурно-мистецького життя Вінниці першої третини ХХ століття.

Визначальну роль у культурно-мистецькому житті Вінниці відігравав театр. Місто має давні театральні традиції. В одному із районів Вінниці, на Замості у 1902 році на кошти Товариства тверезості графа Гейдена – великого шанувальника мистецтва, мецената був збудований Народний дім. Дослідники зазначають, що це був театр з величезною сценою і глядацькою залюю, бібліотекою та приміщеннями для репетицій [3, 202]. Тут діяла аматорська трупа під керівництвом актора Чечельницького.

У парку ротмістра Толстого діяв Літній театр на 618 місць. Приміщення цього театру постійно орендували декілька труп, що діяли в місті. Поруч із цим різні музично-театральні постановки проходили також у залі Міської управи, Білій залі будинку Міської думи, будинку купця Шабанова, де відбувалися зібрання літературно-мистецького товариства.

У 1910 році було завершено будівництво Вінницького міського театру. Тут глядачі могли побачити драматичні спектаклі, опери та балети. Слід відмітити, що до складу акторської трупи входили не лише драматичні актори, а й солісти-вокалісти, хор і оркестр. Найвищого рівня професійної майстерності досягла саме трупа Міського театру, про що свідчить її репертуар, в якому оперети, опери та балети займали чільне місце.

Велику популярність мав український репертуар: опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Наталка Полтавка» М. Лисенка, п'єси «День правди» В. Товстоноса та «Як ковбаса та чарка, то минеться сварка» М. Старицького. Зазвичай, усі вистави супроводжував оркестр, виконувались хореографічні композиції, брали участь також солісти-вокалісти і хор.

Засновником оркестру Міського театру був відомий музикант А. Гуммель. До оркестру входило 26 виконавців, у його складі були представлені всі типові

інструменти малого симфонічного оркестру. Відомими солістами-вокалістами трупи Міського театру були Ардагов, Ланской, Касторський, Луговой, Леонтович, Юзова, Немирова, Петровська.

Творча діяльність театрів знайшла широке висвітлення у вінницькій пресі, зокрема у газеті «Юго-Западный край» (у рубриках «Театр і музика» та «Біля сцени»). Варто зауважити, що тогочасна критика не була професійною, не мала наукового характеру. Найчастіше це були живі, правдиві, яскраві враження людей, які мали вплив на якість виконання.

Поруч із театральним мистецтвом значного розвитку набув кінематограф. На початку ХХ століття у Вінниці відомими були кінотеатри «Експресъ», «Патеграфъ», «Кисса». Слід зауважити, що в кінематографії особливе місце посідала музика, оскільки усі фільми супроводжувались грою на фортепіано чи на скрипці. Дослідники зазначають, що інколи вінничани приходили не стільки подивитися фільм, скільки послухати гру піаністів: П. Зіссерман, Л. Зун, М. Черановської, Урбанського та арфістки Г. Ліфтман [3, 204]. Інколи стрічки супроводжувалися грою ансамблю балалаечників Трояновського чи квартету Городинського в «Патеграфі».

Згаданий період також характеризується інтенсивною концертно-гастрольною діяльністю. Важливою мистецькою подією був приїзд до Вінниці трупи М. Садовського (1914) та М. Заньковецької з А. Саксаганським (1915). Велику популярність мали вистави «Мартин Боруля», «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого, «Наймичка» Т. Шевченка. У Вінниці побували трупи антрепренерів Гузика з Польщі, Незлобіна з Петербурга, Светлова з Луганська; місто відвідали українська трупа Прохоровича, театр оперети Кавалліні з Миколаєва, Одеська опера Селявіна, трупа Київського оперного товариства, Московська опера Зиміна та ін.

У концертних залах Вінниці виступали солісти. Серед них – вокальна трансформістка С. Марте, оперні співаки Цесевич і Каржевін, виконавиці романсів та пісень Башарина і Тарасова, балерина Імператорського театру І. Чернецька, піаніст В. Шефер та ін.

Активною концертною діяльністю займалися і вінницькі музиканти. За свідченнями вчених, 1 березня 1915 року відбувся концерт духовної музики хору Казанської церкви під керівництвом диригента Сиротинського та за участю артиста Київської опери Внуковського [3, 204]. Часто проходили концерти скрипаля Мироненка, який був відомим колекціонером нот та ініціатором створення у Вінниці консерваторії.

На початку ХХ століття у Вінниці відбувається становлення музичної освіти. Важливу роль у цьому відігравала творча діяльність відомого музичного діяча М. Леонтовича, який протягом 1902 – 1904 років викладав співи у середніх навчальних закладах міста. Митець популяризував найкращі зразки української класичної і народної музики. Хор, створений композитором зі своїх учнів, здобув велике визнання не лише у місті, а й у всіх навколишніх повітах.

Великої популярності набули приватні музичні навчальні заклади: вокальні класи Короткова, класи струнних інструментів Мардера, музична школа Поль-Вільямовської, фортепіанні класи Швиглика, два музичних училища та ін. У 1920 році на базі одного з цих навчальних закладів був відкритий музичний

технікум. Тут навчали гри на фортепіано, скрипці, віолончелі, альті, контрабасі, духових інструментах, викладали теорію і композицію, сольний спів. Дисципліни викладали педагоги з Києва. Так, вокальному співу навчали відомі оперні солісти М. Литвиненко-Вольгемут та І. Паторжинський. Клас фортепіано вела Є. Солтановська. Через декілька років технікум був переведений до Кам'яниці-Подільського та реорганізований. У 1921 році у Вінниці було створено Народну консерваторію.

Пожвавленню мистецького життя міста значною мірою сприяло культурне і політичне становище в державі. Револьюційні події 1917–1920 років суперечливо вплинули на розвиток української культури. З одного боку, у вирі революцій та громадянської війни було втрачено велику кількість визначних пам'яток історії та культури, натомість нових і яскравих витворів мистецтва з'явилося зовсім небагато, з іншого – у цей час відбулося становлення державних форм організації культурної сфери.

На початку 1920-х років держава в умовах жорсткої централізації здійснила курс українізації. Слід відзначити, що вивчення суті й оцінка цього явища є одним із найдискусійніших питань історії культури України першої третини ХХ століття. Одні вчені характеризують українізацію як явище, що спонукало значний розвиток культури, інші вважають, що вона була спрямована на виявлення та знищення національно свідомих сил української інтелігенції. У цей час починає реалізовуватись ідея, спрямована на осмислення та пропагування національно-культурних надбань України. Розвивається українська преса, наука, освіта, мистецтво. Так, у 1921 році у Вінниці пройшов перший губернський з'їзд працівників мистецтва Поділля. В резолюції з'їзду зазначалося: «Працівники мистецтва повинні вийти із стану замкнутості в своєму вузькому середовищі і перенести всю свою роботу на заводи, робітничі клуби, просвіти, розбуджуючи творчі сили народу і всіляко виявляючи їх не шляхом прищеплення традиційних форм та методів старого мистецтва, а шляхом розвитку самодіяльності, що повинна служити матеріалом для шукання нових форм в мистецтві» [4].

Велику роль у піднесенні культурного рівня населення на той час відігравали робітничі клуби. Так, у березні 1921 року у Вінниці було відкрито центральний показовий робітничий клуб. При ньому працювали театральна, літературна, хорова студії та студія живопису. У 1924 році в місті функціонував 21 клуб.

У 1920-х роках у Вінниці продовжувало розвиватися театральне мистецтво. Тут працювали дві театральні трупи: «Новий Львівський театр» під керівництвом А. Бучми та київський «Молодий театр», який очолював Г. Юра. 28 січня 1920 року відбулося об'єднання цих колективів і утворено драматичний театр ім. І. Франка (тепер – відомий Київський український академічний драматичний театр імені І. Франка). Основу цього театру склали відомі театральні діячі А. Бучма, Г. Юра, М. Крушельницький, О. Ватуля. Керував колективом Г. Юра [11, 249]. Театр був продовжувачем традицій українського народного театру, створеного М. Кропивницьким, П. Саксаганським, М. Заньковецькою. До репертуару колективу входили драма «Украдене щастя» та п'єса «Похорон» І. Франка, п'єса «Іван Гус» Т. Шевченка, які інсценізував Г. Юра. Театр одразу набув популярності у трудящих Поділля та інших регіонів України. Навесні

1923 року театр гастролював на Донбасі, а згодом колектив театру запросили для постійної роботи до столиці України м. Харкова [11, 249].

Окрім цього, у 1920-х роках у місті також працював театр, що мав назву «1-й трудовий кооператив українських акторів». До його трупі входила майбутня зірка української опери М. Литвиненко-Вольгемут. Цей колектив працював у складі трупі оперного театру, що ставив опери «Катерина» М. Аркаса, «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Аїда» Дж. Верді, «Мазепа» П. Чайковського [6, 369].

У 1925 році у Вінниці було відкрито напівпрофесійний театр «Червоний галстук». Його очолив відомий згодом радянський кінорежисер І. Савченко. Це був гастрольний молодіжний театр. Функціонував також і єврейський театр, вистави якого проходили тричі на тиждень у Міському театрі й Народному домі.

У 1929 – 1932 роках у місті працювала пересувна Державна українська правобережна опера. Нею керували М. Вериківський (диригент), С. Каргальський (режисер), С. Папа-Афанасопуло (головний хормейстер і керівник трупі). До трупі входили відомі українські оперні співаки: Ахматова, Іскра-Озерська, Загуменний, Мамін-Нікольський, Манько, Строганов та ін. Театр ставив опери «Аїда» Дж. Верді, «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Майська ніч» М. Римського-Корсакова та ін.

Важливим осередком театрального мистецтва був Вінницький обласний театр опери та балету ім. Леніна, створений у 1928 році як третя пересувна опера. Згодом цей колектив увійшов до складу Вінницького театрального тресту і з вересня 1932 року став постійно працювати у Вінниці [11, 251]. До репертуару колективу входили «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Пікова дама», «Євгеній Онсгін» П. Чайковського, «Травіата», «Аїда» Дж. Верді, «Севільський цирюльник» Дж. Россіні, «Червона квітка» Р. Глієра та ін. Пізніше в театрі з успіхом пройшли вистави опер «Тихий Дон» І. Дзержинського, «Дубровський» Є. Направника, «Демон» А. Рубінштейна, «Фауст» Ш. Гуно, «Русалка» О. Даргомижського.

Варто відзначити, що у 20-х роках ХХ століття спостерігається бурхлива діяльність музичних товариств, асоціацій та інших музично-громадських організацій, які сприяли розвитку вітчизняної музичної культури. Так, у травні 1922 року у Вінниці було створено філію Всеукраїнського музичного товариства імені М. Леонтовича, що сприяло піднесенню національного музичного мистецтва. Її члени популяризували українську музику, народні пісні, проводили активну роботу, спрямовану на збір та купівлю документів, фотографій, нот, рукописів та речей, пов'язаних з Миколою Леонтовичем [14, 22]. Діяльність філії сприяла створенню хорових колективів у містечках і селах краю, ця організація фактично керувала музичним життям губернії. Також члени Вінницької філії налагодили тісну співпрацю з Подільською філією спілки селянських письменників «Плуг»; вступили до «Подільського товариства допомоги лікнепу». Активні представники філії сприяли поїздки учнів Першої Вінницької трудової школи ім. Кошобинського до Київського музичного товариства імені М. Леонтовича для ознайомлення з музичними новинами та новітніми напрямками у мистецтві [14, 24]. Найбільш активними членами Вінницької філії були представники місцевої української інтелігенції – викладач музичного технікуму О. Губерман, талановитий журналіст і музичний критик В. Маньківський, відомий

шевченкознавець І. Рудченко та ін. Однак у лютому 1928 року товариство ліквідували й заснували Всеукраїнське товариство революційних музик (ВУТОРМ).

Особливої уваги заслуговує творча діяльність хорової капели ім. М. Леонтовича, що була створена у Вінниці 1922 року за сприяння філії. До складу колективу входило 56 виконавців. Диригентом та художнім керівником капели став С. Папа-Афанасопуло.

У статуті капели висвітлена мета роботи колективу: «Розповсюджувати найкращі зразки української народної хорової пісні в художньому виконанні, сприяти розвитку у слухачів естетичного почуття та любові до своєї рідної пісні, ... збирання на території Поділля найкращих зразків народних мелодій, запис їх, аранжування та виконання їх» [14, 23].

Перший концерт капели відбувся у Вінниці 5 червня 1922 року в театрі ім. Леніна на святковому концерті пам'яті Івана Франка. 20 липня цього ж року колектив співав на перших загальних зборах філії.

Загалом упродовж 1922 – 1924 років Вінницька капела дала 74 концерти. Виступи колективу проходили у вінницьких театрах ім. Леніна, Літньому та Сільбудинку, Білій залі, Народному домі, музичному технікумі, різних клубах, на площах міста. Поруч із цим капела виступала у Жмеринці для робітників залізниці, у Немирові та Літині – для делегатів з'їзду кооперації, у Сутисках – для викладачів та студентів сільськогосподарського технікуму, Луці Мелешківській – для місцевого селянства [14, 24].

До репертуару капели входило близько 120 пісень. З них революційні пісні становили понад 30, червоноармійські та комсомольські – 15, народні та побутові – 45, твори українських композиторів – 20, зарубіжних – 15. Колектив виконував пісні М. Леонтовича, М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, О. Кошиця, М. Вериківського, П. Козицького, С. Папа-Афанасопула, Г. Давидовського та ін. Відбулися два великі концертні вечори: «Українська художня пісня» та «Музичні гобелени». Проводились «антирелігійні вечори», різноманітні публічні диспути, зокрема «Про мистецтво Айседори Дункан» [14, 24].

У березні 1924 року при капелі було відкрито хорову студію, курс якої був розрахований на 3,5 місяці. У студії викладали теорію музики (С. Папа-Афанасопуло), гармонію (О. Губерман), постановку голосу (О. Сімашкевич), сольфеджіо (В. Іллін), музичну етнографію (І. Рудченко), художнє читання (П. Печенюк), історію (І. Вікул). Курси політграмоти та соціального мінімуму, історію літератури, мистецтва і театру вів В. Маньківський.

Також при Вінницькій філії було організовано драматичну секцію («Театр акторів і діячів сцени»), члени якої поставили собі за мету «відродити у Вінниці український драматичний театр нового побуту» [14, 25]. До драмсекції входили колишні актори театрів Садовського, Суходольського та інших вінницьких труп. Першою виставою була п'єса М. Куліша «97», прем'єра якої відбулася 18 квітня 1925 року [14, 25].

У листопаді 1925 року через скрутні матеріальні умови голова президії філії та керівник капели С. Папа-Афанасопуло покинув Вінницю і виїхав до Харкова. Президією філії почав керувати працівник народної освіти Ф. Самутін, диригентами капели стали Ю. Кондрачук та Б. Поляков. Згодом капелу очолив викладач електромеханічної школи В. Філіповський.

У вересні 1927 року диригентом колективу став відомий керівник капели «Рух» («Революційний український хор») Б. Левитський. Під його орудою капела дала два концерти у Києві, отримавши схвальні відгуки київської преси. Однак, невдовзі Б. Левитський також залишив Вінницю і капела перетворилася на хоровий ансамбль. У 1932 році колектив очолив відомий український фольклорист і музикознавець М. Гайдай. До кінця цього ж року капела підготувала нову концертну програму «Пісні народів СРСР». При капелі створили хорову студію, на підприємствах міста за активної участі виконавців колективу було організовано низку музичних агітбригад [9]. Однак, вже у 1933 році М. Гайдай виїхав до Таганрогу. Після цього директором капели було обрано родича В. Філіповського О. Райнського.

Варто відмітити, що часта зміна керівників, матеріальна скрута, в якій перебувала більшість хористів, постійна підозрілість з боку влади, негативно впливали на творчу діяльність капели. До того ж, держава намагалася регламентувати усі сфери культурного життя і проводила власну репертуарну політику. Місцеві органи влади рекомендували мистецьким колективам для виконання списки «ідеологічно витриманих» музичних творів. Загалом, «діяльність виконавських колективів була пов'язана з агітаційною функцією, що послідовно надавалася музичному мистецтву – музика поступово починала використовуватися перш за все як засіб ідеологічного впливу на слухачів, впровадження до суспільної свідомості певної сукупності політичних настанов» [13, 37]. Вона стала знаряддям культурного виховання мас і чинником «культурного» відпочинку трудящих [10, 444].

Безумовно, національно-просвітницька діяльність капели була зведена нанівець. Основними здобутками колективу у середині 1930-х років стали виїзди з «ідеологічно-вірним» репертуаром на посівні та жнива, а також агітаційні виступи в межах різних пропагандистських заходів.

Проте, і це не врятувало колектив від зростаючої критики. На початку 1936 року у місцевій пресі розпочалася шалена кампанія щодо звинувачення капели у націоналізмі та «непролетарському підході до справи» [5]. Згодом багато хористів було звільнено за політичними мотивами.

У 1937 році хорова капела ім. М. Леонтовича була об'єднана з низкою інших музичних і театральних колективів Вінниці в єдину обласну філармонію. 22 вересня 1937 року при філармонії було відкрито університет музичної культури, який мав 500 слухачів з планом на 17 лекцій-концертів [2].

Поряд із цим у даний період у місті активно функціонують хор під керівництвом Кедріна, самодіяльні хорові колективи навчальних закладів і клубів, ціла низка оркестрів. Високою професійною майстерністю відзначався згаданий вже симфонічний оркестр міського театру ім. Леніна, який очолював Б. Поляков. У виконанні колективу звучали «Незакінчена симфонія» Ф. Шуберта, увертюра «Леонора» та «Симфонія № 7» Л. Бетховена, «Струнна серенада» П. Чайковського. Велику популярність серед населення міста мав духовий оркестр Губполітосвіти.

У 1930-х роках було створено джазовий оркестр кінотеатру ім. М. Коцюбинського, яким керував Соболевський. Цей колектив на той час був одним із

найкращих в Україні. Саме тут розпочав свою творчу діяльність відомий композитор М. Табачников. У післявоєнні роки оркестром керував талановитий імпровізатор І. Ремізов. З колективом часто виступав співак Г. Землянський. Для оркестру творили вінницькі композитори Р. Скалецький, В. Папайка, Р. Мархлевський. До репертуару колективу входили твори патріотичної тематики, мелодії з популярних кінофільмів, супроводи пісень.

Таким чином, характерними особливостями культурно-мистецького життя Вінниці першої третини ХХ століття були: становлення та розвиток театрального мистецтва; інтенсивна концертно-гастрольна діяльність; організація системи музичної освіти; діяльність філії Всеукраїнського музичного товариства імені М. Леонтовича, спрямована на розвиток вітчизняної музичної культури; створення великої кількості хорових, інструментальних, вокально-інструментальних мистецьких колективів.

Література

1. Білокопитов О. Викрити й розтрощити до кінця націоналізм на музичному фронті / О. Білокопитов // Радянська музика. – 1934. – № 1. – С. 18–44.
2. Більшовицька правда. – 1937. – 22 вересня.
3. Бражен О. Музика та музикування у старій Вінниці / О. Бражен // Інформаційно-культурний простір: європейський вибір України: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (7-8 грудня 2007 р.). – К.: ДАКККіМ, 2008. – С. 201-206.
4. Вісті. – 1921. – 28 серпня.
5. Гольдман А. За кулісами капели імені Леонтовича / А. Гольдман // Більшовицька правда. – 1936. – 11 травня.
6. Кузьмінець Н. Літературно-мистецьке життя на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. / Н. Кузьмінець // Наукові записки ВДПУ імені М. Коцюбинського: Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – С. 369-372.
7. Лойко О. Культурне будівництво на Вінниччині в роки НЕПУ / О. Лойко // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історично-краєзнавчої конференції (3 вересня 1992 р.). – Вінниця, 1992. – С. 69-70.
8. Маньківський В. Концерт капели імені Леонтовича / В. Маньківський // Більшовицька правда. – 1934. – 6 серпня.
9. М.Г. [Михайло Гайдай]. Капела імені Леонтовича – міцний художній колектив / М.Г. [Михайло Гайдай] // Більшовицька правда. – 1932. – 10 листопада.
10. Нариси української популярної культури. – К.: УЦКД, 1998. – 760 с.
11. Публіка Т. Культурне життя на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. / Т. Публіка // Наукові записки ВДПУ імені М. Коцюбинського: Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – Вип. 10. – С. 248-252.
12. Ржевська М. На зламі часів. Музика Наддніпрянської України першої третини ХХ століття в соціокультурному контексті епохи: монографія / М. Ржевська. – К.: Автограф, 2005. – 352 с.
13. Ржевська М. Проблеми динаміки виконавського мистецтва в українській музичній культурі 20-х років / М. Ржевська // Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. – К., 2000. – Вип. 8. – С. 35–43.
14. Семенко Л. Їх поєднала пісня Леонтовича... / Л. Семенко. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2007. – 272 с.
15. Хвиля А. За соціалістичну змістом, національну формою українську радянську музику / А. Хвиля // Радянська музика. – 1934. – № 2–3. – С. 7–14.
16. Червоний край. – 1924. – 15 листопада.